

TWEE NEGENTIENDEEUWSE TURNHOUTSE BEELDHOUWERS: HENDRIK PEETERS-DIVOORT EN JOSEPHUS J.C. MARIJNEN

Een ganse reeks bebeeldhouwde kunstwerken verlieten tijdens de voorgaande eeuw Turnhoutse beeldhouwersateliers voor een bestemming naar diverse plaatsen in de Nederlanden en verder. Als een kleine bijdrage tot een betere kennis van de talrijke beeldhouwers, die in onze stad werkzaam waren, willen wij graag iets nader ingaan op twee in dit kader belangrijke kunstenaars. De plaatsing van dit artikel in een Liber Amicorum A.D. Kakebeek verantwoordt onze keuze. Josephus J.C. Marijnen maakte in 1895 een altaar voor de kerk van Eersel. In 1979 werd in het Noord-Brabants Museum van 's-Hertogenbosch een uitstekende tentoonstelling „Naar Gothieken Kunstzin” georganiseerd¹⁾. Hierbij werden werken van Hendrik Peeters-Divoort getoond. Juist in dit museum, in het Provinciaal Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen en in zovele andere Noordbrabantse verenigingen was de gevierde van vandaag bijzonder actief. Dat is de inhoudelijke verantwoording van mijn bijdrage. De verdere motivering wordt geleverd door de vriendschap, het respect en de bewondering, die wij onze Eerselse collega toedragen.

De catalogus bij de reeds vermelde tentoonstelling geeft zeer goed de maatschappelijke en historische achtergrond weer en verklaart dan ook goed de invloed van beeldhouwers uit het Belgische grensgebied op Noordbrabantse kerken en kunstenaars. Het zuiden van Nederland was inderdaad in de 19de eeuw sterk op het aangrenzende gebied georiënteerd, na het decreet van 5 augustus 1796 dat de verschillende godsdiensten gelijk schakelde en levenskansen bood aan de katholieken. De ateliers, gespecialiseerd in de versiering van religieuze gebouwen waren in Noord-Brabant nog niet ontstaan en voor een goede opleiding moest men naar Antwerpen of Gent, doch ateliers uit Leuven, Sint-Tuiden en Turnhout oefenden eveneens hun aantrekkingskracht uit. Zo vestigden Nederlandse beeldhouwers zich in België en namen Nederlandse ateliers Belgische beeldsnijders in dienst²⁾.

Als protagonist van de beeldhouwerij in Turnhout dient Hendrik Peeters-Divoort vermeld te worden. Hij werd te Turnhout geboren op 19 april 1815

als zoon van de wever Louis Peeters en van zijn tweede vrouw Anna Catharina Peeters. Vader Peeters zou reeds sterven in 1818. In Antwerpen werd Hendrik Peeters leerling aan de Academie, waar we hem terugvinden in 1832 of 1833³). Meerdere prijzen werden hem aan de Academie toegewezen⁴). In Antwerpen schijnt hij ook geregeld het atelier van beeldhouwer Van der Neer bezocht te hebben⁵). Mogelijk het atelier van Jacob Jan Van der Neer (Antwerpen 1760-1828) en van zijn opvolgers.

In Antwerpen huwde hij Maria Joanna Divoort (*26 I 1819). Een eerste kind, Julia Joanna Cornelia, werd geboren te Antwerpen op 10 januari 1839. Acht andere kinderen, vijf dochters en drie zonen werden geboren na het vertrek van de familie naar Turnhout⁶). Een plaatselijk weekblad m.n. *L'Abeille de la Campine* van 3 augustus 1839 meldde de vestiging van onze beeldhouwer in zijn geboortestad, waar hij samen met zijn schoonbroer Pierre Joseph Divoort (*Antwerpen 15 III 1821) een beeldhouwsatelier opende⁷). Geregeld zouden de weekbladen via advertenties bekwame schrijnwerkers vragen om te gaan werken in het atelier van Peeters-Divoort, o.a. het Aankondigingsblad van 16 januari 1841, de *Kempenaer* van 10 april 1858 en van 29 augustus 1863.

De drie zonen van Hendrik Peeters-Divoort bleven allen in de creatieve sector. Pietje Peeters (*Turnhout 1 II 1841 – + Rotterdam augustus 1925) zette het atelier van zijn vader verder en verkreeg een faam als vernieuwer van de negentiende eeuwse kerkelijke kunst. Hij overleed bij zijn dochter in Rotterdam⁸). De andere zonen vestigden zich, de ene te Vilvoorde als schilder, de andere te Antwerpen als architect.

Op 24 III 1866 werd het ganse gezin uitgeschreven naar Antwerpen, waar ze zich vestigden in de Leguitstraat, wijk n° 2139. Mogelijk was de situatie van de Antwerpse metropool gunstiger voor de verspreiding van de kunstwerken. Hendrik Peeters zou sterven te Antwerpen op 29 juni 1869. Van de ongetwijfeld rijke productie van het atelier zal heel wat verdwijnen in de anonimiteit. We hebben immers geen atelierarchief, evenmin voor de andere beeldhouwersateliers. Toch willen we proberen in deze bijdrage een reeks werken aan de vergetelheid te ontrukken door ze op te sporen in verschillende publikaties, via de mondelinge overlevering, en last but not least door vermeldingen uit de weekbladen, die in Turnhout verschenen.

In 1850 herstelde H. Peeters-Divoort het koorgestoelte van de Sint-Pieterskerk van Turnhout van de hand van Joannes Claudius de Cock en kreeg hiervoor een bedrag van 1516 fr.⁹).

Op de reeds vermelde tentoonstelling van 's-Hertogenbosch werd aandacht gevraagd voor een neo-gotisch altaar uit 1852 in de nieuwe kloosterkapel van Etten, waarvan op de tentoonstelling te zien waren de beelden Maria met Kind en de Allegorie van Geloof en Hoop (hoogte 120 cm). De beelden sloten qua vormgeving eerder aan bij de barok en bevinden zich nu bij de zusters Franciscanessen van Etten¹⁰). In mei 1853 maakte Peeters-Divoort een preekstoel voor de kerk van Virginal¹¹). Tussen 1853 en 1857 maakte Hendrik Peeters de eerste dertien staties van de kruisweg van de Turnhoutse Sint-Pieterskerk. De veertiende maakte P.P. de Meyer¹²).

Uit 1857 is het grafmonument van Petrus Franciscus van Erven (+ 1864) door Hendrik Peeters-Divoort, met reliëf voorstellend een Piëta. Het vroeg-gotische grafmonument is in witte steen en staat in de Sint-Catharinakerk van Hoogstraten¹³).

De Kempnaer van 11-6-1859 meldde dat de redactie uitgenodigd was om in de werkhuizen van de heer Peeters een troon te aanschouwen, bestemd voor het Lieve-Vrouwenbeeld van de parochiekerk van Broechem. Had de redacteur alle woorden van lof voor de beeldhouwer, ook de schilder-vergulder, de heer Volders-Thijssens van Turnhout kreeg alle lof. De Kempnaer van 25-6-1859 schreef dat de heer Peeters-Divoort de maker was van een stenen beeld van onze Lieve Vrouw Onbevlekt Ontvangen, dat op de markt van Beveren stond en dat dezelfde beeldhouwer nu een dergelijk beeld in hout diende te maken voor de kerk van Hoeven.

Op 30-7-1859 meldde hetzelfde blad: „*De parochiale kerk van Chaam (Noord-Brabant) bevond zich in de dringende noodzakelijkheid een nieuwe predikstoel te doen vervaardigen, waneer zij de goede gedachte kreeg zich ten dien einde tot de heer Peeters-Divoort, beeldhouwer hier ter stede, te wenden. Heden is het werk voltooid en het is ons gegund geweest hetzelfde te bezichtigen. Zonder aarzelen verklaren wij, dat dit kunststuk ons ten volle heeft verrast, en dat veel moeilijker regters dan wij er ten hoogste over vol-daan zullen wesen. De stoel is in den smaek der renaissance en elk der paneelen prijkt met een bas-reliëf, voorstellende de vier evangelisten, het vijfde het beeld der Zaligmaker, deze figuren zijn van de beste compositie en schijnen te leven. Ook het standbeeld van de H. Franciscus hetwelk onderaen is geplaatst is van de levendigste uitdrukking. Als een meesterstuk van schrijven en beeldhouwwerk, onderscheiden wij den trap, die ligt gebogen, het beval-ligste effect doet. Alles zamen is dit weder een parel te meer aan den kunstkrans van onzen verdienstelijken medeburger*”.

De Kempnaer van 28-4-1860 maakte melding van een tentoonstelling in het atelier van de heer Peeters-Divoort van een groep voorstellende de H. Jozef, Maria en het Kind Jezus, bestemd voor het Genootschap der H. Familie te Anderlecht. Een week later schreef hetzelfde blad dat „*Turnhout eene standplaats der kunsten wordt*”, vermits mevrouw Versmessen van Gent naar de Kempen was gekomen om aan de heer Peeters-Divoort één der grootste rouw-monumenten van België te bestellen om boven de grafkelder van de familie te plaatsen op het kerkhof van Beveren. Het geheel was 7 m hoog en 3 m breed. De tombe stelde de Eeuwigheid voor en was eensdeels in zwarte gepolijste steen en anderdeels in de steen van Rochefort.

Onze beeldhouwer maakte ook standaarden o.a. voor Orpheus, een zangafdeling van Sint-Cecilia (Kempnaer 24-8-1861) en van de Zangafdeling Kunst en Nijverheid (Kempnaer 18-7, 1-8, en 8-8-1863).

Vermoedelijk uit 1862 dateert de preekstoel van Kasterlee en waarschijnlijk is hij eveneens van Hendrik Peeters-Divoort. De preekstoel stelt taferelen voor uit het leven van de Heilige Willibrordus en op de kuip beelden van de Kardinale Deugden¹⁴).

Eveneens uit 1862 dateert het kroonjuweel van het werk van Hendrik

Peeters-Divoort, de predikstoel van de Turnhoutse Sint-Pieterskerk, geïnspireerd op de predikstoel van de Antwerpse Sint-Andrieskerk, met de voorstelling van Jezus, Petrus en Paulus bij de wonderbare visvangst¹⁵).

Op 21-3-1863 meldde de Kempener dat in de pasgebouwde kerk van de H. Jozef te Turnhout (de nu afgebroken Jezuitenkerk) een nieuw beeld was geplaatst van de hand van Peeters-Divoort. De heilige Jozef was voorgesteld met de reizigersstaf in de linker en het kindje Jezus bij de rechterhand.

De Kempener van 29-8-1863 schreef dat H. Peeters-Divoort een bestelling had gekregen van vijf grote beelden, bestemd voor een altaar te Detroit. In 1862-63 bouwde Cornelis Joannes Rogier uit Bergen-op-Zoom een nieuw altaar voor de kerk van O.L.Vrouw Hemelvaart in die stad. Het daarvoor benodigde snij- en beeldhouwwerk werd door het atelier Peeters-Divoort geleverd¹⁶). Blijven we in dezelfde stad. Hendrik Peeters maakte ook de prachtig gebeeldhouwde eikehouten kast voor een Bergen-op-Zooms orgel, dat in 1864 gebouwd werd door de Duitse orgelbouwfirma Ibach¹⁷).

Uit 1864 waren op de tentoonstelling te 's-Hertogenbosch beelden van Mozes en Aäron, afkomstig van het hoogaltaar uit Prinsenbeek en nu berustend in het Bisschoppelijk Museum te Breda¹⁸).

Eveneens in 1864¹⁹) of in 1863²⁰) restaureerde Hendrik Peeters-Divoort het retabel van Sint-Job te Schoonbroek.

Volgens de Kempener van 3 februari 1866 zou de preekstoel van Mol op zaterdag 8 en zondag 9 februari in het atelier van de kunstenaar tentoon gesteld worden. Deze indrukwekkende preekstoel vertoont op de bekroning een beeld van de H. Petrus, de reliëfs de genezing van de Lamme, de verschijning aan Thomas, de redding van de kleingelovige Petrus, de Voetwassing en de Kruisiging, onder de kuip de beeldengroep met Primaat Petrus en aan de trap twee Engelbewaarders en vier bustes van kerkvaders²¹).

De Kempener van 9 maart 1867 meldde: „*Wij vernemen dat de heer Peeters-Divoort vroeger als beeldhouwer in onze stad, doch thans te Antwerpen gevestigd, een schoone kruisweg met statien naar de Wereldtentoonstelling te Parijs gezonden heeft, en met nog meer genoegen melden wij dat de modellen, waarnaar die statien vervaardigd zijn, eerstdaags in ene kerk der naburige gemeente Vosselaar zullen worden geplaatst*”.

In hetzelfde jaar dong onze kunstenaar mee in de prijsvraag voor een hoogaltaar en zijaltaren in de Sint-Jan van 's-Hertogenbosch²²).

Tenslotte blijft er een aantal niet gedateerde werken te vermelden. We vernoemen: uit de kerk van Terheiden de preekstoel, de communiebanken en de biechtstoelen en de communiebanken uit de kerk van Kessel²³), de preekstoel te Sprundel en altaren te Averbode en Alken²⁴), de ledenlijst van de Broederschap van O.L.Vrouw van de Rozenkrans in de Sint-Pieterskerk te Turnhout (voorgesteld wordt O.L.Vrouw die de rozenkrans aan de H. Dominicus overhandigt)²⁵), het terra-cottabeeldje van Sint-Jan de Doper in de doopkapel van dezelfde kerk²⁶); de biechtstoelen in de kerk van O.L.Vrouw Visitatie te Meer, beide met voorstelling van Maria Magdalena²⁷), een beeld van Sint-Franciscus in de kerk van Beveren²⁸). Bij dat alles mag evenmin vergeten worden dat Hendrik Peeters-Divoort ongetwijfeld ook een hele

reeks beelden, meubels, lambriserings e.d. bij particulieren zal hebben geleverd. Op het stadsarchief van Turnhout wordt een aantal tekeningen van de kunstenaar bewaard.

Een tweede figuur, die wij kort willen bespreken is Josephus Marijnen, geboren in Turnhout op 21 december 1870, uit een oude familie, afkomstig uit Boxtel. Een van oudsher aanzienlijke familie, met een eigen familiewapen en met ondermeer een schepen en burgemeester van Boxtel in haar rangen. Ze was ook verwant aan de ascendenten van oud-eerste minister van België, Paul van Zeeland, en aan deze van oud-minister-president Marijnen. Uit de familie Marijnen kwamen in de vorige eeuw gemeenteraadsleden. Ook waren familieleden betrokken bij de Turnhoutse Harmonie, de katholieke kring „Amicitia” en de stichting van de Clarissen te Turnhout²⁹).

Josephus Marijnen studeerde architectuur en tekenen aan de Sint-Jozef-instituten van Geraardsbergen en Sint-Niklaas, aan de tekenschool van Turnhout, waar hij op 5 oktober 1891 leraar van de algemene grondbeginselen van het reliëf werd. In 1897 vestigde hij zich in Mechelen en later in Amerika. In Turnhout werkte hij in het atelier van P.P. de Meyer³⁰).

Van Josephus Marijnen konden wij slechts een beperkt aantal werken terugvinden. De Kempenaer van 6 oktober 1894 meldt dat Jos Marijnen de laatste hand legde aan het hoogaltaar van de nieuwe parochiekerk van Termes bij Marbehan in Luxemburg in neo-romaanse stijl.

De tombe was in savonnière-steen en het bovendeel in eikehout. Dit bovendeel bevatte een retabel met de beelden van de vier Evangelisten en vier Engelen. Het Aankondigingsblad van 21 december 1895 meldt de tentoonstelling in zijn atelier van een hoogaltaar, een biechtstoel en een predikstoel in de neo-gotische stijl voor de nieuwe kerk van Waltzing, eveneens Luxemburg.

Op 12 januari 1895 schreef hetzelfde blad reeds dat Jos Marijnen een ontwerp had getekend voor de nieuwe vlag van de Katholieke Volksbond. Tenslotte besluiten wij met de voor dit artikel belangrijkste mededeling over Marijnen uit het Aankondigingsblad van 12 januari 1895.

„Verleden zaterdag hebben wij in de werkhuizen van M.J. Marijnen, beeldhouwer alhier een prachtig altaar bewonderd, bestemd voor de kerk van Eersel, alsmede een allerschoonst ameublement voor salon. M. Marijnen heeft eer van zijn werk, dat door de talrijke bezoekers terdege geprezen werd³¹).

H. DE KOK Stadsarchivaris, Turnhout

Noten

- ¹⁾ *Naar Gothieken Kunstzin. Kerkelijke Kunst en Cultuur in Noord-Brabant in de negentiende eeuw, tentoonstellingscatalogus, Noord-Brabants Museum 's-Hertogenbosch, 31 augustus t/m 4 november 1979.*
- ²⁾ Interessant om te weten is dat op een bepaald ogenblik 300 à 400 beeldhouwers, schrijnwerkers, figuur- en ornamentsnijders in de bevolkingsregisters waren ingeschreven, waaronder vele afkomstig uit Noord-Brabant, R. Peeters, *Turnhout 750 jaar stad en vrijheid*, Turnhout 1962, p. 51-53. Een gedetailleerde telling konden we nu bij gebrek aan tijd niet verrichten. Wel kunnen we hier de voornaamste Turnhoutse beeldhouwers vernoemen: A. Moermans, P.P. de Meyer, C. van Opstal, J. Melis, L. Bartels, Römer, N. Daems, A. Strijmans, K.

van Rooy, K. Stroobant, Th. van Ravensteyn, S. van Lissum, A. Clymans, Ch. Seuntjes, A. Peeters, K. Eyckens . . . Terloops kan hier ook gewezen worden op het feit dat de Noordbrabantse kolonie in die voorgaande eeuw in Turnhout vrij talrijk was en o.a. studenten, religieuzen en vele inwonende dienstmeiden bevatte.

- 3) Voor de wintercursus van 1832-33, „*beginzelen der figuur*”, werd een Peeters (de voornaam werd niet genoemd) uitgesteld om later geplaatst te worden. Voor de wintercursussen 1833-34, 1834-35, 1836-37, telkens „*artistieke beelden*” was Hendrik Peeters ingeschreven. Voor 1835-36 ontbreken de inschrijvingsregisters. Voor 1837-38 „*levend model*” was Hendrik Peeters eveneens ingeschreven. Zijn verblijfplaats wordt bij de inschrijving genoemd Blindenstraat 620 (1833-34), Blindenstraat 720 (1834-37) en Leguitstraat (1837-38). Tussen zijn cursussen kunnen vermeld worden Lambert Verdonck, Josephus Delin, Michel Verswijfel, Ernest Slingeneyer, August Deloos, Gustave Buschmann. Hendrik Peeters geeft steeds als beroep beeldhouwer op. *Archief Academie voor Schone Kunsten Antwerpen*, MA 280 inschrijvingsboek tot 1837 en MA 281, inschrijvingsboek na 1837. Met dank aan de bibliotheecaris, Prof. Dr. G. Persoons.
- 4) Ondanks het feit dat Hendrik Peeters volgens de inschrijvingsregisters de wintercursus van 1832-33 niet schijnt te hebben meegemaakt is dit volgens de palmares toch gebeurd. Inderdaad volgens palmares 1832-33 had hij de tweede prijs van de „*dessin de Têtes ombrées*”. De volgende bewaarde palmares op het archief van de Academie is 1838-1839. Volgens brieven bewaard op het stadsarchief van Turnhout van 22 juli 1838, 27 september 1839, en van 14 juli 1840, bij welke laatste brief hij tevergeefs solliciteert voor de plaats van directeur van de Academie van Turnhout, in welke instelling hij wel de klas beeldhouwen gaf, heeft Hendrik Peeters nog meerdere prijzen behaald o.a. 1838 „*eersten prijs compositie van historien. De Sacrificie van Noe in het uitreden der arc*” en 1836 „*derden prijs compositie der historien. Den ogenblik dat Christus zijne kleederen uitgetrokken worden tusschen de 2 moordenaars bij d'kruyslinge. Ende sprak tot de vrouwen. Weent niet over mij, maer over uwe kinderen*”. S A Turnhout, dossier Hendrik Peeters-Divoort.
- 5) L'Abeille de la Campine, I n° 27, 3 augustus 1839. Wij danken J. Smet van het stadsarchief van Turnhout voor meerdere gegevens van de weekbladen.
- 6) m.n. Petrus 1 februari 1841, Elisabetha Victoria Maria 30 maart 1843, Cornelia Paulina 3 mei 1845, Clementina Maria Theresia 17 maart 1847; Maria Johanna Theresia 22 juni 1849, Carolus Henricus 6 november 1851, Henricus Ignatius 6 oktober 1853, Leonarda Sophia Francisca 20 januari 1856.
- 7) L'Abeille de la Campine 3 augustus 1839. Vermoedelijk was het eerste beeldhouwersatelier van Hendrik Peeters-Divoort in de Herentalsstraat gevestigd rechtover de kazerne (nu Jezuïeten). Later vestigde hij zijn atelier in de Gasthuisstraat (Gasthuys zegge Warande volgens de bevolkingstelling van 1846-1866). Hier vinden we naast de kunstenaar zelf en zijn schoonbroer Petrus Josephus Divoort, nog een hele reeks beeldhouwers ingeschreven m.n. VanHaef August Hubert, geboren te Mierlo (Limburg), Kluysmans Joseph * Eindhoven; Van Rooy Jan * Stratum; Verhoeven Jan * Reithoven; Vaesen Jan * Budel; Legraaf Jan * 's-Hertogenbosch, Van Brenen Wilhelmus, Pastoor Joannes * 's-Hertogenbosch, Adrianus * Budel en Paras Laurentius uit Weerth in Westfalen. Later zou Hendrik Peeters-Divoort zijn atelier verhuizen naar de Korte Begijnenstraat, oostelijk naast de Katholieke Volksbond. De kunstenaar beitelde een leeuw boven de ingangdeur van zijn huis.
- 8) Zie: Het handelsblad van Antwerpen. Zondag 22/11/1925 en De Maasbode van 21 augustus 1925. Pietje Peeters werkte o.a. voor de kerken van de Dominicanen te Amsterdam, Bussum (altaar), kathedraal Luik (hoogaltaar), St.-Martin Luik (altaar), H. Hart Averbode (altaar), predikstoelkerk Jezuïeten. Brussel, kerk van St.-Lenaerts, museum Plantin-Mauretus en aan de kerken van Rosendaal, Nijmegen, Delft, Breda, Oudenbosch, Rotterdam en Schiedam.
- 9) E. van Autenboer, *De dekanale St.-Pieterskerk van Turnhout*, Turnout 1973, p. 19
- 10) *Naar Gothieken Kunstzin*, a.w. p. 104.
- 11) F. Laloire, *A propos du centenaire de notre belle chaire de vérité*, L'Echo du Virginal XX VIII, nr. 21, 31 mei 1953.
- 12) E. van Autenboer, *De dekanale . . .*, a.w. p. 53.
- 13) E. Adriaensen en G. Segers, *De Collegiale kerk van de H. Katharina te Hoogstraten*,

Hoogstraten, 1895, p. 176.

- 14) J. Jansen, *Fotorepertorium van het meubilair van de Belgische bedehuizen Provincie Antwerpen. Kanton Turnhout I*, Brussel-Antwerpen 1976, p. 20.
- 15) E. van Autenboer, *De dekenale . . .*, a.w. p. 37-41; H. de Kok, *Gids voor het Oude Turnhout en Omgeving*, dl. I, Turnhout 1980, p. 173-174.
- 16) J.B. Kruger, *Kerkelijke geschieden van het bisdom Breda dl. III*, p. 107. *Naar Gothieken Kunstzin*, a.w. p. 59.
- 17) Stadsarchief Turnhout. Brief van L. van Nes aan r. Peeters. 18-1-1962. Volgens mededeling van C. van Wesenbeek van het gemeentearchief van Bergen-op-Zoom betreft het het orgel van de kerk van de Heilige Maagd Maria ten Hemelopneming.
- 18) *Naar Gothieken Kunstzin*, a.w. p. 52.
- 19) E. van Autenboer, *Van Tekenschool naar Academie voor Schone Kunsten in 175 jaar voor Schone Kunsten*, Turnhout, 1980.
- 20) J. Jansen, *Fotorepertorium . . . Turnhout I*, a.w. p. 25.
- 21) J. Jansen, *Fotorepertorium . . . Mol*, Brussel - Antwerpen, 1975, p. 46.
- 22) *Naar Gothieken Kunstzin*, a.w. p. XX I 18.
- 23) E. van Autenboer, *Van Tekenschool . . .*, a.w.
- 24) Mondelinge mededeling R. Peeters.
- 25) E. van Autenboer, *De dekenale . . .*, a.w. p. 46.
- 26) id. p. 55.
- 27) J. Jansen, *Fotorepertorium . . . Turnhout II*, Brussel 1977 p. 41.
- 28) R. Pijpers, *Geschiedkundige Schets van Beveren-Waas*, Beveren, 1911 p. 19.
- 29) H. de Kok, *100 jaar Clarissen Turnhout*, Turnhout 1975, p. 6.
- 30) E. van Autenboer, *Van Tekenschool . . .* a.w.
- 31) Wij hadden niet de gelegenheid na te sporen of dit altaar nog in de Eerselse kerk aanwezig is.